

HERNHUUTLIK USULIIKUMINE – KAS VENNASTEKOGUDUS VÕI VENNASTEKOGU(D)?

ANDRES ANDRESEN

Eesti uusaja kirikuloo üheks keskseks nähtuseks oli hernhuutlik usuliikumine.¹ Rohkem kui sajandi vältel mängis see olulist rolli meie kultuuri- ja sotsiaalalajaloos. Eestikeelne kirikuajalookirjutus, mille algus ulatub XIX sajandi lõpupoolde, on kasutanud hernhuutluse kohta omaterminit *vennastekogudus*.² Seda oskussõna on pikema aja vältel tarvitanud kõik Eesti XVIII ja XIX sajandi kiriku ja usuliikumiste, aga ka talurahva eluolu, keele, kirjanduse ja rahvaluule ajalugu uurivad eestikeelsed teadusalad. Selle oskussõna kõrvale ja asemele on pakutud uusi omatermineid *vennastekogu* ja *vennastekogud*. Teaduskeele kui täpse tunnetusvahendi vältimatuks tingimuseks on selgus, loogilisus ja sõnakasutuse eksaktsus. Selleks et nii üld- kui ka erialakeeles sügavalt juurdunud termin uue vastu välja vahetada, peab põhjendus olema veenev. Alljärgnev käsitlus vaeb eelmainitud omaterminite sobivust teaduskeelde.³

Kõigepealt mõnest hernhuutluse teemasse puutuvast põhijoonest. Oma juurtega XV sajandi böömi-määri vendade usu-uuendusliikumisse ulatava ja Saksimaal Herrnhuti asunduses 1720. aastatel uue alguse saanud äratusliikumise põhikujundajaks oli krahv Nikolaus Ludwig von Zinzendorf (1700–1760) – mees, keda hiljem on nimetatud protestantismi suurimaks usugeeniuseks pärast Martin Lutherit (Wallmann 1993: 151).⁴ Herrnhuti keskuse ümber tekkis mõnekümne aastaga laiaulatuslik mõttekaaslaste ja kohalike koguduste võrgustik, mis hõlmas mitmesuguseid organisatsioonivorme. Saksa protestantismi jaoks uudse misjonitegevuse tõttu ulatus see lisaks mitmetele Euroopa osadele veel kaugele teistesse maailmajagudesse. Üheks olulisemaks hernhuutluse mõjupiirkonnaks oli eriti 1730. aastate lõpul ja 1740. aastate algul ning seejärel XIX sajandi algupoolel Eesti- ja Liivimaa. See rasketeski surveoludes korduvalt elujõudu tõestanud usuliikumine on tänaseni leidnud kindlaid toetajaid nii Eestis kui ka mujal maailmas.

Zinzendorfi usukäsitlust võib kokkuvõtlikult nimetada Jeesus Kristuse isikule ja kannatustele keskendunud südamereligiooniks. Viimane tähendab, et usust ei püüta mõistusega aru saada, vaid seda tunnetatakse

¹ Asjatundlikku sissejuhatust historiograafiasse vt Vösa 2012: 240–242.

² Ka *vennastekogudusliikumine*, *vennastekoguduste liikumine*, *vennasteliikumine*.

³ Selle artikli kirjutamine lähtus soovist kaasa aidata terminikasutuse korrastamisele äsja ilmunud kõrgkooliõpikus „Eesti kiriku- ja religioonilugu” (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2018). Oma põhiseisukohti tutvustas siinkirjutaja koostaja Riho Altnurmele aegsasti enne raamatu trükki minekut. Selles raamatus kasutatakse hernhuutluse kohta terminit *vennastekogudus*.

⁴ Põhjalikumat ülevaadet hernhuutluse kohta Saksamaal vt Meyer 2000.

„südamega”.⁵ Herrnhuti vennaskonna usulisele palgele andis esmased põhi- raamid Zinzendorfi koostatud statuut 1727. aastast („Brüderlicher Verein und Willkür”, ZHB: 75–80). Selle järgi on hernhuutlased osa Kristuse kogudusest, mida siin on mõeldud üleilmse kristlaste osaduse tähenduses. Omavahelises suhtluses võtavad hernhuutlased eeskuju kristliku algkoguduse vennaarmas- tusest ja suhtuvad vennaliku armastusega ka kõikidesse teistesse kristlas- tesse nende konfessioonist sõltumata. Erinevalt näiteks tolleaegsest luterlu- sest ei tohtinud hernhuutlasi lõhestada seisuslikud ega sotsiaalsed tõkked, vaid kõik pidid olema vendade ja õdedena üheväärsed.⁶

Hernhuutluse olemuslikuks omapäraks on niisiis algusest peale olnud eri- line tähelepanu kristlaste vennalikele osadusele ühtses koguduses. See ühtne vennalik osadus eksisteerib nii kõigi hernhuutlaste vahel kui tänu Jeesus Kristusele ka kõigi maailma kristlaste vahel. Zinzendorfi üks juhtmõtteid oli asjakohane oikumeeniatöö, mille eesmärgiks sai juba olemasoleva kristlaste- vahelise osaduse nähtavaks muutmine. Seda tahtis ta teha mitte maises ilmas eksisteerivate kirikute ühendamise, vaid erinevatesse kirikutesse kuuluvate inimeste igapäevaste tegude kaudu.⁷ Zinzendorf kasutas ühtse ja üleilmse, Jeesus Kristusele rajaneva n ä h t a m a t u kiriku kohta nimetust *Jumala kogu- dus vaimus* (sks *Gemeine Gottes im Geist*). N ä h t a v a i d kirikuid luges Zinzen- dorf ajaloo käigus tekkinud vajalikeks ja auväärseteks institutsioonideks, mis üksteist täiendavad ja mis väljendavad erinevaid tahke ühtsest ja nähtama- tust Jumala kogudusest vaimus. See kõik tähendab kokkuvõttes seda, et iga kristlane peaks tunnistama kolme asja: ta on juba mingi olemasoleva konk- reetse kirikuorganisatsiooni liige, olemasoleva kristliku traditsiooni (nagu näiteks luterlus, kalvinism, rooma-katoliiklus jne) järgija ning ta on kristlikus osaduses ühtse ja üleilmse nähtamatu kiriku teiste liikmetega. Siin ei leitud vastuolu, sest nii maiste kirikuinstitutsioonide, kristlike traditsioonide kui ka ühtse nähtamatu kiriku keskmes seisis Jeesus Kristus. Zinzendorfi jaoks oli hernhuutlik usuühendus mitte üks järjekordne kirik (maise organisatsiooni mõttes) paljude teiste kõrval, vaid omalaadne vahelüli, mille kaudu on võima- lik nähtavaks teha erinevate kirikute osadus. Zinzendorf ei soovinud kedagi meelitada oma senisest kirikust lahkuma ja selle asemel hernhuutlastega lii- tuma. Vastupidi, ta tegutses aktiivselt selle nimel, et kõnealune usuliikumine ei muutuks üheks järjekordseks sektiks paljude teiste seas (ZHB: 373–374). Hernhuutlust iseloomustas siiski algusest peale teatud separatism, mistõttu see näiteks Saksamaal ikkagi arenes organisatsiooniliselt eraldiseisvaks pro- testantlikuks vabakirikuks.

⁵ Selline usukäsitlus, kus tehakse selget vahet „südamel” ja „mõistusel”, võimaldas Zinzendorfil – erinevalt ülejäänud pietistide rõhuvast enamikust – suhtuda suure huvi ja poolehoiuga valgustusideedesse.

⁶ Võrreldes näiteks luterlike kirikutega võib hernhuutluse ühe tähelepanuväärse eripärana välja tuua asjaolu, et vaimulikku ametisse said erihariduseta isikud, sageli käsitöölised ja vahel ka talupojad.

⁷ Hans Schneideri järgi: „Tema elu eesmärgiks sai tegutsemine [Jumala] tööriista ja kaastöölisena vennaarmastusest täidetud ning kõiki konfessioone hõlmavas Jumala koguduses” („Als Werkzeug und Mitarbeiter in Gottes philadelphischer Gemeinde zu wirken wurde sein Lebensthema”) (Schneider 2006: 24).

1.

Hernhuutluse eespool mainitud olemuslik omapära, eriline tähelepanu kristlaste vennalikule osadusele ühtses koguduses, leiab sõnalise väljenduse hernhuutliku usuühenduse pärisnimes *Herrnhuter Brüdergemeine* (vt nt ZHB: 200–201). Saksa keelest tõlgituna tähendab see 'hernhuutlik vendade kogudus' ehk 'hernhuutlik vennastekogudus'. Selle kõrval on saksa keeles pärisnimenä ka käibel böömi-määri vendadelt laenatud *Brüder-Unität*, ladina keeles *Unitas Fratrum* ('vennaste-uniteet'). Uuemas saksakeelses kirikuajaloolises erialakirjanduses on kasutusel valdavalt *Herrnhuter Brüdergemeine* (vt nt ZHB: 7; Wallmann 1993: 151–156; Becker jt 1996: 418–419). Vanemas saksa keelepruugis tarvitati ka nimetusi *mährische Kirche* ja *mährische Brüder*, millest pärinevad hernhuutlaste ingliskeelsed pärisnimed *Moravian Church* ja *Moravian Brethren* ('mäari kirik' ja 'mäari vennad').

Nii saksa üldkeeles kui ka teadlaste seas on hernhuutluse sõnalise tähi-sena levinud termin (*Herrnhuter*) *Brüdergemeinde* ('(hernhuutlik) vennastekogudus'), mis märgib kahte erinevat mõistet.⁸ Esiteks osutab see hernhuutli-kule liikumisele tervikuna, teiseks märgib see hernhuutlaste kohalikke kogu-dusi. Vanemas saksa keeles esineb samuti terminina nii hernhuutlaste koha-liku koguduse kui ka kogu hernhuutluse tähenduses sõna *Brüdergemeine*, mida tänapäeva teadustöodes kasutatakse sel viisil harvem. Oskussõnana on *Brüdergemeine* ja *Brüdergemeinde* saksa keele ajaloolise arenemiskäigu tulemusena tekkinud terminivariandid ehk teisendid, mis mõlemad märgivad ühtesid ja samu mõisteid (vt nt DWDS).⁹ Alljärgneva teemakäsitluse jaoks on oluline eraldi esile tõsta, et sõnadel *Gemeine* ja *Gemeinde* ei ole sisulist tähenduserinevust ja mõlema üks põhitähendustest on 'kogudus'.¹⁰

Nagu eespool mainitud, on Eesti erinevad teadusala kasutanud kauemat aega hernhuutluse kohta omatermini *vennastekogudus*, seda nii kogu hernhuutliku usuliikumise kui ka kohalike hernhuutlaste koguduste tähistami-seks. Samad tähendused on *vennastekogudusel* üldkeeles (EKSS). Kontrol-

⁸ Selles artiklis käsitletakse termineid *Brüdergemeine* ja *Brüdergemeinde* üksnes hernhuutluse kontekstis. Sõna *Brüdergemeinde* kasutatakse saksa keeles veel ka mõne muu usuühenduse tähistamiseks.

⁹ Hernhuutluse terminite ja pärisnime küsimuses vt nt saksa hernhuutlaste kodulehte internetis, alaosa „Brüder-Unität? Brüdergemeine? Herrnhuter?": „Der damaligen Sprache ist **das fehlende d** geschuldet; man sprach von der „Gemeine“. Erst später setzte sich der Begriff „Gemeinde“ durch. Im Eigennamen der Brüdergemeine fehlt das d bis heute“ („d-täht puudub [sõnas *Brüdergemeine*] tollase keelepruugi tõttu; siis kasutati sõna „Gemeine“. Alles hiljem muutus valdavaks termin „Gemeinde“. Vennastekoguduse pärisnimes [*Brüdergemeine*] puudub d-täht tänaseni“) (EBU).

¹⁰ Sõna *Gemeinde* tähistab saksa keeles mitut erinevat mõistet, sealhulgas kogudust erinevates usuga seotud tähendustes (nii ühe ja ühtse kristlaskonna, usuühingu kui ka kohaliku usklike osadusühenduse mõttes), kogukonda haldusüksusena ja veel mingisugust umbmäärasemat kogu (hulga mõttes). Vanemas saksa keeles oli üldlevinud *Gemeinde* teine sõnakuju *Gemeine* (vt nt Deutsches Wörterbuch: vg 3220–3242, eriti 3240 jj). Viimase kasutust usu ja kirikuga seotud tähendustes on omajagu mõjutanud asjaolu, et näiteks nii Martin Luther kui ka Zinzendorf kasutasid *koguduse* vastena just sõnakuju *Gemeine* (vt nt vastavat sõnaotsingu võimalust internetilehel www.bibel-online.net/; ZHB: 202–208). *Gemeine* koguduse tähenduses on üldlevinud ka Eesti alalt pärinevas vanemas kirjalikus allikmaterjalis. Tänapäeva saksa keeles loetakse sõnakuju *Gemeine* vananenuks ja seda kasutatakse harva (vt nt Duden).

lin järgnevalt *vennastekoguduse* termini sobivust teaduskeele jaoks. Lähtun kõigepealt termini täpsuse ja selguse printsiibist: hea termini üks põhitunnuseid on mõiste sisu võimalikult täpne ja selgesti mõistetav väljendamine.

Vendluse tähendusest hernhuutluses oli eelnevalt juttu. *Kogudusel* on „Eesti keele seletava sõnaraamatu” järgi üldkeeles sellised tähendused: ’1) väikseim kiriklik haldusüksus, kuhu kuuluvad teat. piirkonna usklikud; usuühing, 2) jumalateenistusele kogunenud rahvas (EKSS). ’Usuühing’ ja ’väikseim kiriklik haldusüksus’ katavad hästi *vennastekoguduse* mõistesisu kumbagi poolt.

Hernhuutliku usuliikumise puhul on tegemist veel ka koguduse spetsiifilisema tähendusega kristlaste üleüldise osaduse mõttes, kus täpsemaks käsituseks tuleb tutvuda asjaomaste usuteaduslike seisukohtadega. Teadupärast tegeleb teoloogias kiriku ja koguduse uurimisega terve eraldi teadusharu ekle-sioloogia. Järgnevalt osutan üksnes üldisemas plaanis koguduse kohale usu-teaduslikus mõiste- ja terminisüsteemis.

Erisugustes kristlikes uskkondades määratletakse nii *kiriku* kui ka *koguduse* mõistet erinevalt, mõnedes uskkondades normeeritud õpetus üldse puudub. Eelnevalt oli juttu Zinzendorfi kasutatud terminitest *Kristuse kogudus*, *nähtamatu kirik* ja *Jumala kogudus vaimus*. Protestantismile on teatavasti omane *kiriku* ja *koguduse* mõiste sidumine nähtamatu reaalsusega. Uue Testamendi kreeka keelne sõna *ekklēsia* tähendab nii kristlaskonda tervikuna kui ka usklite kohalikku, täpsemalt määratlemata suuruse ja organisatsiooniga osadusühendust. Kohalike koguduste kohta ütleb Matteuse evangeelium: „Sest kus kaks või kolm on minu nimel koos, seal olen mina [Jeesus Kristus] nende keskel” (Mt: 18, 20). Toomas Paul on juhtinud tähelepanu Martin Lutheri seisukohale, et apostlikus usutunnistuses oleks soovitatav tõlkida *ekklēsia* mitte kirikuks, vaid kristlikuks koguduseks, või veelgi parem, pühaks kristlaskonnaks. Seda selleks, et teha selgemat vahet kirikuhoonega, mis on rahvasuus kiriku enamlevinud tähendus (Paul 2001: 41). Seega luterlikus traditsioonis käibib ühe ja ühtse kristlaskonna tähisena nii *kirik* kui ka *kogudus*.¹¹ Märkimist vajab veel seegi, et ühtse kristlaskonna tähistusena kasutatakse sõna *kogudus* ainsuses ja ka sõna *vennastekogudus* tuleb üldise kristlaste osaduse tähenduses nii tarvitada.

Eesti oskussõnavaraõpetuses on omaks võetud Uno Mereste sõnastatud ületuspõhimõte.¹² Ületuspõhimõtte rakendamisel selle artikli uurimisprob-

¹¹ Toomas Paul tsiteerib oma leeriõpikus Lutherit ka kiriku mõiste täpsustamisel: „Püha kristlikku kirikut nimetatakse veel pühade [st Jeesus Kristuse kaudu pühitsetud usklite] osaduseks (*communio sanctorum*), sest mõlemad mõisted tähendavad üht ning sama” (Paul 1996: 48).

¹² „Teiste keelte terminoloogiast rangema, selgema ning järjekindlama oskussõnavara loomist ei saa käsitada tulemusena, mida võidakse saada ainult erandjuhul. Keeles, mille terminoloogia luuakse hiljem, on alati reaalseid võimalusi kujundada parem terminite süsteem kui varem kujunenud terminitega keeles. Seda soodustab hulk asjaolusid. Tähtsaimad neist on võimalus tugineda teistes keeltes juba olemasolevatele terminitele ning teadlikult vältida kõiki vastuolusid ja ebakohti, mida nende keelte oskussõnavara kriitilisel uurimisel võib avastada. Viimase võimaluse arvestamist nimetame teiste keelte terminoloogia puuduste vältimise, nendest keeltest paremini tegemise, nende ületamise põhimõtteks ehk lühemalt lihtsalt ületuspõhimõtteks.” (Mereste 2000: 77; vt ka Erelt 2007: 308–309).

leemi raames tuleks esmalt küsida: kas vastavate saksakeelsete terminite süsteemis on mingeid ebakohti? Vastus on jaatav. Eespool tutvustatud keelendid *Brüdergemeine* ja *Brüdergemeinde* võivad anda põhjust ekslikuks ettekujutuseks, et kummagi sõna taga seisab teisest erinev mõiste. Sellise eksituse vältimiseks oleks soovitatav kasutada eesti keeles mõlema saksakeelse sõna kohta ühte ja sama vastet. Kuidas on antud olukord lahendatud mujal? Näiteks rootsi keeles on nii *Brüdergemeine* kui ka *Brüdergemeinde* enamlevinud tõlkevasteks *brödraförsamling* ('vendade kogudus'). See sõna tähistab nii hernhuutlikku liikumist tervikuna kui ka selle kohalikku kogudust (vt nt Lenhammar 2000: 80–93).

Lisaks ei saa eirata tõsiasja, et nii Eesti hernhuutlaste seas kui ka laiemates usuringkondades on *vennastekogudus* olnud üldtunnustatud pärisnimi ja termin (vt nt Rohtmets 2012: 59–448; Dunkel 1929). Praegugi tegutseb „kristlik-pietistliku oikumeenilise osadusühendusena” Eesti Evangeelne Vennastekogudus (EEV põhikiri: p 1).

Eelneva põhjal võib kinnitada, et *vennastekogudus* on sobiv omasõna nii kogu hernhuutliku usuliikumise kui ka selle kohalike koguduste tähistamiseks.

2.

Peapiiskop Konrad Veem, teenekas väliseesti vaimulik ja suur Eesti ajaloo huviline, esitab raamatus „Eesti vaba rahvakirik. Dokumentatsioon ja leksikon” oma nägemuse Eesti kirikuajaloo põhijoontest. Hernhuutlastest kirjutades kasutab Veem vähem *vennastekoguduse* ja enamjaolt *vennastekogu* terminit (Veem 1990 [1988]: 43–72). Selles raamatus on kummagi termini mõistesisu samasugune nagu keelenditel *Brüdergemeinde* ja *Brüdergemeine* saksa keeles. *Vennastekogu* tähistab nii hernhuutlikku usuühendust tervikuna – sel juhul kasutab Veem sõna ainsuse vormi – kui ka kohalikke hernhuutlaste kogudusi. Vennasteliikumise mõiste selgitamisel lähtub Veem ühelt poolt hernhuutlaste omavahelise ja teiselt poolt kogu kristlaskonna vennaliku osaduse ideest.¹³ Tarvitades hernhuutluse mõisteid Saksa historiograafia jaoks traditsioonilisel viisil, on Veem soovinud asjakohast keelekasutust saksa keele eeskujul eristada, tõlkides *Gemeine* eesti keeles *koguks*.¹⁴ Antud juhul on tegemist termini tähendusliku ülediferentsimisega: mõnevõrra ülepingutatud tähelepanu tõttu saksa keelele püüab Veem teha terminoloogilist vahet samatähenduslike sõnade *Gemeine* ja *Gemeinde* vahel, mis tähendussisu ei muuda.¹⁵ Allpool sel-

¹³ „Rõhk asub omavahelisel vennalikul osadusel, mille Kristus tõi maa peale. Osaduse allikaks on Kristuse end teistele äraandev armastus. See hoovab Issanda lepitusohvrilt, mida tuleb püüda vahendada kaasinimestele, kes ei tunne veel õndsust. Vendluse südameks on Jeesus Kristus. Tähtsusetult teine koht kuulub omavahelisele osadusele. Sellest võrsubki soov ja igatsus viia läbi õndsuslik osadus neile, kellel seda veel ei ole.” (Veem 1990 [1988]: 43–44)

¹⁴ Veem kirjutab: „Ta [Zinzendorf] koondab vennad ühtekokku oma Berthelsdorfi mõisasse ja hakkab neid vaimselt kokku sulatama ühtseks koguks, mitte koguduseks, vaid *koguks* (die *Gemeine*)” ja „Oli ju Zinzendorf õpetanud: „Kogu (die *Gemeine*) peab rakendama töötajaid enese seast. Teisiti ta ei püsi.”” (Veem 1990 [1988]: 43, 61)

¹⁵ Ülediferentsimine ähmastab terminoloogiat ja selle kaudu ka vastava eriala mõistesüsteemi, vähendades sel teel oskuskeele kui mõtlemis- ning suhtlemisvahendi efektiivsust (Mereste 2000: 79; vt ka Erelt 2007: 105).

gitan lähemalt seda, et erinevalt sõnadest *Gemeine* ja *Gemeinde* on sõnad *kogu* ja *kogudus* sarnased ainuüksi kõlaliseselt, mitte aga sisuliselt.

Hiljem muutis Veem oma terminikasutust, selle sammu põhjuseid lähemalt valgustamata. Tema vähem tuntud raamatus „Eesti kirik tunaeile, eile, täna” tarvitatakse *vennastekogu* oskussõna üksnes pärisnime *Brüdergemeine* tähenduses ehk siis hernhuutliku liikumise kui terviku kohta. Kohalikku hernhuutlaste kogudust märgib nüüd aga ainult *vennastekogudus* (Veem, Veem 1994: 32–39). Mõlemas mainitud raamatus on Veem käsitletud vennasteliikumist ülevaatlilikult, ka teisel pole ta hernhuutluse ajaloo süva-uurimusi avaldanud.

Hiljem on *vennastekoguduse* ja *vennastekogu* termini kohta välja pakutud täiesti teistsugune kontseptsioon. Ajalooprofessor Mati Laur kasutab nii Eesti ala kui ka muu maailma hernhuutliku usuliikumise tähistamiseks terminit *vennastekogud* (just mitmuse vormis) ja *vennastekoguks* nimetab ta hernhuutlaste kohalikke ühendusi. *Vennastekoguduse* terminit võiks aga tema väitel tarvitada hernhuutlaste „kindla struktuuriga koosluste” kohta, milliseid XVIII sajandi Eesti alal ei olevat leidunud. Vastavasisulise põhjenduse esitas ta kõigepealt ajakirjas Horisont avaldatud artiklis (Laur 1998: 30–31), seejärel raamatus „Eesti ajalugu varasel uusajal 1550–1800” (Laur 1999: 141–144) ja oma doktoriväitekirjas (Laur 2000: 226–231), mis uurib Eesti ala valitsemist aastatel 1710–1783.¹⁶ Laiemalt on *vennastekogud* tuntuks saanud Eesti ajaloo üldkäsitluse neljanda köite vahendusel, mille autorite ja toimetajate ringi Laur kuulub (Eesti ajalugu IV: 232–237).¹⁷

Ajalooteaduse üks rutiinsetest ülesannetest on vajaduse korral uute terminite kasutuselevõtmine, selleks et minevikus toimunud täpsemalt selgitada. Uue termini esitamisel on vajalik selle plusside põhjendamine varasema terminikasutuse taustal.¹⁸ Laur esitab põhjenduse oma terminikasutuse kohta kolmes tekstis, mis on sisult ühesugused, sõnastuselt veidi erinevad (Laur 1998: 31, 1999: 141, 2000: 226). Samas on jäänud märkimata asjaolu, et *vennastekogu* terminit on ka varem kasutatud (Veemi raamat „Eesti vaba rahvakirik” on talle tuttav, vt Laur 2000: 277). Oma doktoriväitekirjas esitab Laur sellise seletuse:

Saksa keeles on paralleelselt käibel terminid *Brüdergemeine* (kogu) ja *Brüdergemeinde* (kogudus). Siinkirjutaja eelistab esimest põhjusel, et sõnal kogudus on eesti keeles kindel tähendus, pealegi olid vennastekogude liikmed, üksikud

¹⁶ Sellest, et Laur pole hiljem oma seisukohti oluliselt muutnud, annab tunnistust näiteks tema videoloeng UTIV-s Eesti kirikuloo videoloengute sarjas aastal 2013. Toimetaja on selle pealkirjaks pannud „Eesti kirikulugu – pietism ja vennastekoguduse liikumine”, autor ise kasutab loengus järjekindlalt terminit *vennastekogud*. Ta ütleb, et on nõus mõõnna *vennastekoguduse* termini kasutamist XIX sajandi kontekstis, kuid on „18. sajandi puhul [...] *vennastekogu* terminit [...] jäägitult pooldav”. Hernhuutluse terminoloogilisi küsimusi lahkab Laur alates 48. minutist (Laur 2013).

¹⁷ Eesti ajaloo V köite autorid on jäänud *vennastekoguduse* termini juurde (Eesti ajalugu V: 313, 317–318).

¹⁸ Oskuskeeletõpetuse olulise reegli järgi „tuleb hoiduda uute terminite juurdeloomisest seal, kus kõnesoleva mõiste tarvis on sobiv termin juba olemas. Termin püsivus on üks tema parimaid omadusi. Omaksvõetud terminit ei tohiks muuta mõne kirjutaja või toimetaja juhutuju või maitse järgi.” (Erelt 2007: 123)

erandid välja jättes, ühtlasi kohaliku kirikukoguduse liikmed. Kuigi hernhuutlastel kujunesid mõnel pool välja ka kindla struktuuriga kooslused, mida võiks *vennastekoguduseks* nimetada, tekkis ainus selline Baltikumis Liivimaa Läti-alal Volmaris. Eesti vennastekogude areng 18. sajandil vennastekogudusteni ei jõudnud. (Laur 2000: 226)

Sellel seletusel on kolm puudust: sõna-, mitte mõistekeskne lähenemisiis; ebapiisav argumentatsioon; üldlevinud terminile *vennastekogudus* uue, aga samas ebaselge tähenduse andmine ilma varasemat üldlevinud tähendust arvestamata. Alljärgnevalt põhjendan seda kriitikat lähemalt.

Eesti oskuskeelekorralduses on terminiloome küsimuses omaks võetud mõistest lähtumise põhimõte.¹⁹ Teaduskeele juures tuleb mängu mitte ainult konkreetne mõiste, vaid kogu asjasse puutuv mõiste- ja terminisüsteem. Eri-aladel, nagu ajaloo- ja usuteadus, millel on lähedased uurimisteed, näiteks kirikuajalugu, on vaja arvestada teaduslikku rangust ja mõtteselgust tagava ühise põhiterminoloogia väljatöötamise vajadust (vt ka Mereste 2000: 71).

Laur ei lähtu mõistest ega mõistesüsteemist, vaid saksakeelsetest terminitest. Jääb selgusetuks, milline on tema arvates nende terminite mõistesisu.²⁰ Kas *Brüdergemeine* ja *Brüdergemeinde* on terminivariandid, mis mõlemad märgivad samu mõisteid, või on tema meelest tegemist terminitega, millest kummagi on erinev tähendus? Laur seostab mõlemat saksakeelset terminit hernhuutluse organisatsiooniga kohalikul tasandil, kuid on kõrvale jätnud kummagi sõna seose hernhuutlusega tervikuna, sealjuures asjaolu, et *Brüdergemeine* on ka hernhuutluse pärisnimi.

Teaduslikus argumentatsioonis ei piisa seletusest, et terminit *Brüdergemeine* (kogu) eelistatakse terminile *Brüdergemeinde* (kogudus), sest „sõnal kogudus on eesti keeles kindel tähendus”. Kummagi variandi paremused ja puudused on jäänud vajalikul määral kaalumata. Nii kogudusel kui ka kogul on mitu kindlat tähendust ja oluline on neid nii üld- kui ka erialakeeles eristada. *Vennastekogu* termini sobivuse kaalumiseks vaatan alljärgnevalt üle *kogu* tähendused. Üldkeeles näitab *kogu* ainsuses oleva substantiivi laiendina, et kõnesolevat eset, kohta, nähtust või isikute rühma käsitletakse täies ulatuses, tervikuna. Peale selle on *kogul* nimisõnana viis erinevat tähendust: 1) kellegi või millegi väliskuju, 2) kindla eesmärgiga kogutud esemete või ainekite hulk, 3) tekste sisaldav koondteos, 4) paljudest liikmetest koosnev esindus- või juhtimisorgan, 5) teatud ebamäärane hulk inimesi, esemeid või nähtusi ühtse

¹⁹ „[---] oskussõna [---] ei saa paika panna mõistest tundmata. Seetõttu on tegelikus eesti terminoloogiatöös mõistest (mitte sõnast!) lähtumine olnud loomulik nõue juba algaegadest saadik [---]” (Erelt 1982: 19) ja „Termini loomise ajal peab mõiste tingimata täpselt selge olema” (Erelt 2007: 62).

²⁰ Mereste süstemaatika järgi, mis jaotab oskussõnade tuletamise esmaseks, teiseseks ja kolmandaseks juhuks, on siin tegemist kolmandase terminituletusega, mis „[---] lähtub mingis võõrkeeles olemasolevast oskussõnast ja püüab leida sellele omakeelset vastet, ilma et selle mõistet täpselt teataks. See moodus on õigupoolest ebateaduslik, sest mõiste kui teaduse element jääb vaste valikul kas tahaplaanile või üldse kõrvale ja ekvivalentset seost püütakse leida ainult sõnade kui keeleelementide vahel.” (Mereste 2000: 85)

rühmana' (EKSS).²¹ Ajaloo- ja usuteaduslikus erialakeeles sõnal spetsiifiline tähendus puudub.

Sõnal *kogu* puuduvad seega tähendused, mis kataksid hernhuutliku usu liikumise mõistet ja selle kohalike osadusühenduste mõistet paremini või vähemalt sama hästi kui sõna *kogudus*. Ka hernhuutlust mittetundev adreassaat mõistab *vennastekogudust* kui mingi usuühenduse sõnalist tähist, sest sõna *kogudus* kõik erinevad tähendused tänapäeva eesti keeles on seotud religiooni temaatikaga. Kuna *kogu* erinevad tähendused ei ole usuga üldse seotud, siis pole *vennastekogu* puhul selge, et tegemist on usuühendusega; sõna võiks tähistada mingit esindus- või juhtimisorganit. Selles kontekstis ei sobi *kogu* ka erialasesse mõiste- ja terminisüsteemi, ebaselgeks ning eksitavaks jääksid näiteks *Kristuse kogu* ja *Jaani kogu*. Lähtudes nii termini täpsuse ja selguse põhimõttest kui ka süsteemsuse põhimõttest, tuleks *vennastekogudust* eelistada *vennastekogule*.

Lauri järgi on täiendavaks põhjuseks, miks sõna *kogudus* asemel eelistada *kogu*, see, et hernhuutlased olid „ühtlasi kohaliku kirikukoguduse liikmed”. Siin on tegemist loogikaveaga, sest põhjuslikku seost ju tegelikult pole. Ainuüksi seetõttu, et kahe kohaliku usuühenduse liikmeskond kattub kas osaliselt või täielikult, ei peaks vältima üldnime *kogudus* ühe usuühenduse puhul.

Laur määratleb „kindla struktuuriga koosluste” kaudu Baltikumi hernhuutluse erinevaid arengujärke ja väidab, et hernhuutlaste kooslused Eesti alal XVIII sajandil ei jõudnud oma arengus vennastekogudusteni ehk siis järelikult kindla struktuurini. Teaduslikku täpsust nõudva keelekasutuse jaoks jääb aga ebaselgeks, mida see kindel struktuur endast kujutas ja milliseid hernhuutlaste kohalikke ühendusi tuleks nimetada *vennastekoguduseks*. Tegelikult hõlmas hernhuutlik liikumine Eesti- ja Liivimaal paljusid kohalikke kogudusi ja mõttekaaslaste ühendusi, mis olid nii XVIII sajandil kui ka hiljem üksteisest vähem või rohkem erineva ülesehitusega. Harvad pole juhtumid, kus üksikasjalikud andmed kohaliku organisatsiooni ülesehituse kohta säilinud allikmaterjalis sootuks puuduvad (vt nt Ilja 1995: 63–122, 2000: 63–201, 2002: 21–210; Plaat 2001: 34–41, 286, 307–312, 324–335, 2003: 46–74). Hernhuutluse ajaloo arenguetappide määratlemine sellise ebamäärase organisatsiooniprintsiibi alusel nagu „kindel struktuur” on eksitav.

Lauri väitel tekkis XVIII sajandil Baltikumis hernhuutlaste ainus kindla struktuuriga kooslus, mida võiks *vennastekoguduseks* nimetada, Läti alal Volmaris. Nendes kolmes kirjatöös, kus seisab *vennastekogude* termini põhjendus, ei valgusta Laur lähemalt Volmari teemat. Eesti ajaloo IV köites kirjutab ta, et „Volmari vennastekogu jagati kooridesse: eraldi abielurahvas, vallalised mehed, vallalised naised, lapsed ja lesed. Kõik ametikohad vennastekogus täideti liisuvõtmise teel. [---] // Volmariga sarnaselt korraldatud vennastekogudest Eesti alal teated puuduvad.” (Eesti ajalugu IV: 234) Seisukoht Volmari hernhuutlaste organisatsiooni unikaalsusest on aga ekslik. Eesti vennasteliikumise ajaloo üks paremaid tundjaid ja viljakamaid uurijaid Voldemar Ilja kirjeldab

²¹ Võimalikest liitsõnadest esitab EKSS teiste seas järgmised näited: inimkogu, liblikakogu, raamatukogu, värsikogu, esinduskogu, hoolekogu, kirikukogu, kohtunikekogu, nõukogu, rahvuskogu, riigikogu, täiskogu, vanematekogu, volikogu, üldkogu, rahukogu, tähekögu, udukogu, veekogu.

detailselt näiteks nii Tallinna kui ka Urvaste hernhuutlaste kogudusi, mis olid sarnaselt Volmari omaga Herrnhuti keskuse eeskujul kooridesse jagatud (Ilja 1995: 63–71, 79–85, 108–111, 2002: 33–62, 86–99).²² Väheoluline pole fakt, et võtmefiguuriks nii Volmari, Tallinna kui ka Urvaste koguduste asutamisel oli üks ja sama isik, varem Šveitsis ja hiljem Sileesias ning Saksimaal vennastekogudusliikumist edendanud Friedrich Wilhelm Adolph Biefer (Ilja 1995: 68, 76–85, 179–180, 186, 2002: 33–36, 199). Pretensioonikas väide, et „Eesti vennastekogude areng 18. sajandil vennastekogudusteni ei jõudnud”, pole seega põhjendatud.

Laur omistab terminile *vennastekogudus* uue, vajalikul määral täpsustamata sisu, kuid jätab varjule selle termini varasema üldlevinud tähenduse. Hernhuutliku liikumise historiograafiaga vähem kursis olevad lugejad võivad seetõttu jõuda eksiarmusele, et *vennastekoguduse* puhul ongi üldiselt tavaks selle seostamine mingite „kindla struktuuriga kooslustega”, mida XVIII sajandil Eesti alal ei eksisteerinud.

Hernhuutluse ajalugu süvitsi uurinud autorite seas pole *vennastekogude* termin poolehoidu leidnud. Jaanus Plaat, kelle Eesti usuühenduste ajalugu käsitlev doktoriväitekiri pühendab hernhuutlusele olulise osa töö mahust, on seisukohal, et Lauri *vennastekogude* termini kasutamine ei ole piisavalt põhjendatud (Plaat 2001: 50).²³ Veemi ta sealjuures ei nimeta. Voldemar Ilja oma mitmekõitelises Eesti hernhuutliku liikumise ajaloos otsesõnu seda terminit ei maini, kuid neljanda kõite eessõnas ütleb ta tähendusrikkalt: „Usuliikumisele „vennastekogudus” on antud haruldaselt hea ja sobiv nimi” (Ilja 2005: 13).

Kokkuvõte

Kahte mõistet, nii hernhuutlikku usuühendust tervikuna kui ka hernhuutlaste arvukaid kohalikke kogudusi Saksamaal, Eesti alal ja mujal tähistavad saksa keeles samatähenduslikud terminivariandid *Brüdergemeine* ja *Brüdergemeinde*. *Brüdergemeine* – tõlkes vendade kogudus ehk *vennastekogudus* – on ka hernhuutluse pärisnimi. Selline sõnakasutus tekkis saksa keele ajaloolise arengu tulemusena, varasemalt tarvitati samas tähenduses kahte sõnakuju *Gemeine* ja *Gemeinde*.

Saksa keelest on termin ja pärisnimi jõudnud ka teistesse keeltesse. Eesti üld- ja erialakeeles on sõnal *kogudus* samasugused usuga seotud tähendused nagu sõnadel *Gemeine* ja *Gemeinde* saksa keeles. Seevastu *kogu* erinevad tähendused ei seostu usuvaldkonnaga mitte kuidagi. Nii termini täpsuse ja selguse põhimõtte kui ka süsteemsuse põhimõtte järgi on *vennastekogudus*

²² Ilja näitab, et Tallinna ja Urvaste kogudused kuulusid omal ajal vennasteliikumise kõige olulisemate keskuste hulka Eesti alal. Hernhuutlike koguduste organisatsioonilise eripära kohta vt sissejuhatavalt ZHB: 250–251; Ilja 1995: 108–113.

²³ „Asjaolu, et vennastekoguduse liikmed kuulusid samaaegselt luterlikku kogudusse, on üks põhjustest, miks Mati Laur on eelistanud termini „vennastekogudus” asemel „vennastekogu” [---] Siinkirjutaja on jäänud siiski eesti keeles enam juurdunud termini juurde, sest suurem osa vennastekogudustest tegutses siiski suuresti iseseisvate kogudustena luterlike koguduste kõrval.”

kohane vaste hernhuutluse mõlema kõnealuse mõiste tähistamiseks eesti keeles, *vennastekogu* ei sobi selleks aga kummagi printsiibi alusel. Termin mitmetähenduslikkus pole teaduskeele jaoks küll optimaalne lahendus, kuid antud juhul on see eespool toodud põhjustel õigustatud. Teaduse seisukohalt on kahjulik selline termini mitmetähenduslikkus, mis ei võimalda käsitletavate objektide piisava täpsusega eristamist. *Vennastekoguduse* oskussõna õige tähendus tuleb välja kontekstist või vajaduse korral täpsustavast sõnastusest. Näiteks sobib hernhuutluse tähistamiseks nii üld- kui ka erialakeeles juba kinnistunud termin *vennastekogudusliikumine* ja selle lühivariant *vennaste-liikumine*.

Vennastekogu ja *vennastekogude* oskussõna lansseerinud autorid pole esitanud põhjendust, mis veenaks nende terminite sobivuses teaduskeelde.

Internetiallikad

Deutsches Wörterbuch = Deutsches Wörterbuch von Jacob und Wilhelm Grimm. 16 Bde. in 32 Teilbänden. Leipzig 1854–1961. http://woerterbuchnetz.de/cgi-bin/WBNetz/wbgui_py?sigle=DWB&mode=Vernetzung&lemid=GG07382#XGG07382 (8. IX 2017).

Duden = Duden online-Wörterbuch. http://www.duden.de/rechtschreibung/Gemeine_Gemeinde (8. IX 2017).

DWDS = Das Wortauskunftssystem zur deutschen Sprache in Geschichte und Gegenwart. <https://www.dwds.de/wb/Br%C3%BCdergemeinde> (8. IX 2017).

EBU = Evangelische Brüder-Unität – Herrnhuter Brüdergemeine. <http://www.ebu.de/brueder-unitaet/> (8. IX 2017).

EEVK põhikiri = Eesti Evangeelse Vennastekoguduse põhikiri. <http://www.vennaste.ee/pohikiri.html> (8. IX 2017).

EKSS = Eesti keele seletav sõnaraamat. <https://www.eki.ee/dict/ekss/> (8. IX 2017).

Laur, Mati 2013. Eesti kirikulugu – pietism ja vennastekoguduse liikumine. – Tartu Ülikooli Televisioon. <http://www.uttv.ee/naita?id=18381> (8. IX 2017).

Kirjandus

Becker, Winfried, Christ, Günter, Gestrich, Andreas, Kolmer, Lothar 1996. Die Kirchen in der deutschen Geschichte. Von der Christianisierung der Germanen bis zur Gegenwart. Stuttgart: Alfred Kröner Verlag.

Dunkel, Johannes 1929. Herrnhuti Ev. Vennaste Koguduse kahesaja aastase tegevuse ülevaade, tema asumine, kannatused, võitlus ja tegevus; enne Läänemail, nüüd Eestis 1729–1929. Tallinn: [Herrnhuti Ev. Vennaste Kogudus].

Eesti ajalugu IV = Mati Laur, Tõnu Tannberg, Helmut Piirimäe. Eesti ajalugu IV. Põhjasõjast pärisorjuse kaotamiseni. Tegevtoimetaja Mati Laur, peatoimetaja Sulev Vahtre. Tartu: Ilmamaa, 2003.

Eesti ajalugu V = Andres Andresen, Ea Jansen, Toomas Karjahärm, Mart Laar, Mati Laur, Lea Leppik, Aadu Must, Tiit Rosenberg, Tõnu Tannberg, Sulev Vahtre. Eesti ajalugu V. Pärisorjuse kaotamisest Vabadussõjani. Tegevtoime-

- tajad Toomas Karjahärm, Tiit Rosenberg, peatoimetaja Sulev Vahre. Tartu: Ilmamaa, 2010.
- Erelt, Tiiu 1982. Eesti oskuskeel. Tallinn: Valgus.
- Erelt, Tiiu 2007. Terminiopetus. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Ilja, Voldemar 1995. Vennastekoguduse (herrnhutluse) ajalugu Eestimaal (Põhja-Eesti) 1730–1743. [Tallinn:] Logos.
- Ilja, Voldemar 2000. Vennastekoguduse (herrnhutluse) ajalugu Eestimaal (Põhja-Eesti) 1744–1764. II. Tallinn: Logos.
- Ilja, Voldemar 2002. Vennastekoguduse (herrnhutluse) ajalugu Liivimaal (Lõuna-Eesti) 1729–1750. III. Tallinn: Logos.
- Ilja, Voldemar 2005. Vennastekoguduse (herrnhutluse) ajalugu Liivimaal (Lõuna-Eesti) 1750–1765. IV. Tallinn: Logos.
- Laur, Mati 1998. Vennastekogud – ajalooline side Tšehhimaaga. – Horisont, nr 5, lk 30–31.
- Laur, Mati 1999. Eesti ajalugu varasel uusajal 1550–1800. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus.
- Laur, Mati 2000. Eesti ala valitsemine 18. sajandil (1710–1783). Tartu: Eesti Ajalooarhiiv.
- Lenhammar, Harry 2000. Sveriges kyrkohistoria, kd 5. Individualismens och upplysningens tid. Stockholm: Verbum.
- Mereste, Uno 2000. Oskuskeel ja seaduste keeleline rüü. Artikleid ja lühieuurimusi. [Tallinn:] Eesti Keele Sihtasutus.
- Meyer, Dietrich 2000. Zinzendorf und die Herrnhuter Brüdergemeine 1700–2000. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Paul, Toomas 1996. Maise matka poolel teel. Leeriõpik täiskasvanutele. Tallinn: EELK Konsistooriumi kirjastusosakond.
- Paul, Toomas 2001. Sanctorum communionem. – Usuteaduslik Ajakiri, nr 1, kd 48, lk 38–59.
- Plaata, Jaanus 2001. Usuliikumised, kirikud ja vabakogudused Lääne- ja Hiiuimaal: usuühenduste muutumisprotsessid 18. sajandi keskpaigast kuni 20. sajandi lõpuni. Tartu: Eesti Rahva Muuseum.
- Plaata, Jaanus 2003. Saaremaa kirikud, usuliikumised ja prohvetid 18.–20. sajandil. Tartu: Eesti Rahva Muuseum.
- Rohmets, Priit 2012. Teoloogilised voolud Eesti Evangeeliumi Luteri Usu Kirikus aastatel 1917–1934. (Dissertationes theologicae Universitatis Tartuensis 26.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Schneider, Hans 2006. „Philadelphische Brüder mit einem lutherischen Maul und mährischen Rock”. Zu Zinzendorfs Kirchenverständnis. – Neue Aspekte der Zinzendorf-Forschung. Toim Martin Brecht, Paul Peucker. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, lk 11–36.
- ZHB = Zinzendorf und die Herrnhuter Brüder. Quellen zur Geschichte der Brüder-Unität von 1722 bis 1760. Toim Hans-Christoph Hahn, Hellmut Reichel. Hamburg: Friedrich Wittig Verlag, 1977.
- Veem, Konrad 1990 [1988]. Eesti vaba rahvakirik. Dokumentatsioon ja leksikon. Stockholm: Eesti Vaimulik Raamat.
- Veem, Konrad, Veem, Maria 1994. Eesti kirik tunaeile, eile, täna. Stockholm: Eesti Vaimulik Raamat.

Võsa, Aira 2012. Vennastekoguduse mõju eestlaste eneseteadvusele. Kolm palvekirja aastatest 1845–1846. – Ajalooline Ajakiri, nr 3–4, kd 141–142, lk 239–268.
Wallmann, Johannes 1993. Kirchengeschichte Deutschlands seit der Reformation. Tübingen: Mohr.

A rivalry of two Estonian terms for *Unitas Fratrum*: *vennastekogudus* or *vennastekogu(d)*?

Keywords: Herrnhut Brethren, Moravian movement, church history, history of religious movements, Estonian history of the 18th–19th centuries, terminology

The Herrnhut religious movement has played an important role in Estonian church history as well as in our cultural and social history at large. The relevant terminology has points of contact with several different disciplines. In older German the word *Gemeine* was widely used in parallel with *Gemeinde*. Thus, nowadays, German special literature contains both the proper name *Brüdergemeine* and the term *Brüdergemeinde*. The latter denotes not only the Herrnhut movement but also its local communities. In older German and to a lesser extent also in modern scholars in the field we find the term *Brüdergemeine* used in the same sense. The Estonian language has a long tradition of using the vernacular term *vennastekogudus* to refer to both the whole organisation (Moravian Church) and its local congregations. On the example of the German parallelism of concepts as well as terms, expatriate Estonian clergyman Konrad Veem has suggested an additional Estonian term *vennastekogu*, which cannot, however, be recommended in view of a deliberate and systematic approach to LSP cultivation: An over-differentiation of a term will blur the precision of expression. *Vennastekogudus* is clearly superior to *vennastekogu* with reference to both the precision and clarity of the term and the principle of systematics.

Later, historian Mati Laur from the University of Tartu has tried replacing the term *vennastekogudus* with the plural noun *vennastekogud*. His reasons, which are not very well founded, rely on the word, not the concept. Specifically, Laur overlooks the relation of the words *Brüdergemeine* and *Brüdergemeinde* to the concept of Moravian movement as a whole, as well as the fact that *Brüdergemeine* is also a proper name of the movement. His suggestion to redefine the word *vennastekogudus* by associating it with the Brethren's local organisations is unclear, if not misleading. In academic writing, *vennastekogudus* (in its widespread sense) should certainly be preferred to *vennastekogu(d)*.

Andres Andresen (b. 1971), PhD, Associate Professor of Estonian Modern History, University of Tartu, Institute of History and Archaeology, andres.andresen@ut.ee